

Оксана Бедратенко

Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні

У статті досліджується поширення неліберальних тенденцій у низці країн Східної Європи, подається огляд найбільш яскравих прикладів відходу від демократичних досягнень в регіоні. Авторка наголошує на зв'язках між слабкістю демократичних інституцій, недостатнім рівнем боротьби з корупцією та вразливістю тієї чи іншої країни до зовнішніх впливів на прийняття

політичних рішень. Авторка надає рекомендації щодо відповідних стратегічних дій з боку України, ЄС та США.

Ключові слова: неліберальні тенденції, демократичні інституції, гібридна війна, Східна Європа, Україна.

The article looks at the recent rise of illiberal trends in a number of Eastern European countries and gives an overview of the most vivid examples of democratic achievement reversal in the region. The author emphasizes the link between the weakness of democratic institutions, insufficient efforts in combatting corruption and the level of vulnerability of this or that country to external influences on political decision-making. The author outlines recommended policy responses by Ukraine, the EU and the U.S.

Keywords: illiberal trends, democratic institutions, hybrid war, Eastern Europe, Ukraine.

Нещодавній відхід від лібералізму в низці країн Східної Європи несе в собі загрозу послаблення підтримки України в регіоні. Не менш важливо, що це може призвести до розчарування всередині України, де реформатори часто черпали натхнення з досвіду розбудови демократії в регіоні для проведення власних реформ. Одним з найбільш важливих індикаторів відходу від ліберальних реформ і вразливості до впливу Кремля є тенденції до зростання рівня корупції в країнах де «активні операції» Росії спричинили найбільші негативні наслідки.

Одразу після розпаду Радянського Союзу країни Східної Європи розпочали глибинні ринкові, демократичні та європейські перетворення, швидко ставши членами НАТО та Європейського Союзу. Польща, Чехія, Угорщина приєдналися до НАТО в 1999 році, а друга хвиля розширення НАТО припала на 2004 рік, коли до організації вступили країни Балтії, Болгарія, Румунія, Словаччина та Словенія. Велику роль у стимулюванні цієї хвилі інтеграції зіграв колишній Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, який займав твер-

ду позицію, що розширення НАТО не шкодить інтересам Росії, а також ціла плеяда реформаторів-лібералів у країнах регіону, не дивлячись на подекуди великі економічні втрати від реформ, як-от «шокової терапії» в Польщі, все ж притримувались нелегкого курсу ліберальних перетворень.

Успіх нових членів ЄС став джерелом натхнення для проєвропейських активістів та реформаторів України в ті часи, коли її сприймали як країну, що «застрягла в перехідному періоді» – в замкненому колі олігархічної економіки та корумпованих політичних рішень.

Хоча Україна формально декларувала європейську інтеграцію як пріоритету зовнішньої політики з моменту здобуття незалежності, на практиці прогрес був повільним і нерівномірним. До 2004 року зовнішня політика фактично зводилась до намагань притримуватися принципу рівновіддаленості від ЄС та Росії, що часто гальмувало реформи і грало на руку корупційним інтересам. Щойно Україна формалізувала європейський вектор Угодою з ЄС 1998 року «Про партнерство і співпрацю», практично паралельно з цим в

1999 році було введено багатосторонню Угоду про вільну торгівлю в рамках Союзу Незалежних Держав, організації, де Росія мала домінуючий вплив. Аналогічні виклики поставали й в економічних проринкових реформах, що призводило до непрозорості регуляторної бази і посилення олігархічно-корупційних впливів. Одним з найбільш яскравих прикладів цього є одночасне – 16 січня 2003 року – затвердження Верховною Радою нового проринкового Цивільного кодексу, разом з пострадянським Господарським кодексом – обидва документи претендують на роль базових в регулюванні економічних відносин і були підписані та введені в дію паралельно, незважаючи на непереборну різницю в підходах та суперечності окремих положень. Це фактично зводило нанівець зусилля проринкових реформаторів, роблячи умови для підприємств непрозорими і покладаючись на не-реформовану і корупційну систему у вирішенні суперечностей. Тільки Майдан 2004 року чітко засвідчив проєвропейські прагнення населення України, і створив умови для підписання Європейської політики сусідства 2004 року, яка стала прологом до Угоди про асоціацію з ЄС. Тоді ж активно формується громадянське суспільство в Україні та посилюється боротьба за свободу преси, що згодом відіграло важливу роль в успіху Революції Гідності. Саме Революція Гідності стала етапом, коли суспільство відстояло справжній курс на євроінтеграцію країни. Опір жорсткому придушенню масових протестів після саміту у Вільнюсі 2013 року, коли тогочасний президент Янукович відмовився підписувати угоду про Асоціацію України з ЄС, став чіткою заявою українського народу про безальтернативність європейського вибору.

Після Революції Гідності Україна розпочала важливі проринкові і проєвропейські реформи й досягла суттєвого прогресу в реформуванні ціноутворення в енергетиці, посилила прозорість урядування, ввівши електронні декларації, але країна все ще відстає в таких сферах, як верховенство права та захист права власності. На відміну від більш ранніх періодів євроінтеграції, розвиток європейського зовнішньополітичного вектора замінив фактичну багатовекторність попередніх етапів. Болючий розрив торговельних відносин з Росією, зокрема в оборонній сфері через війну на сході України, позначив остаточний розрив зв'язків пострадянського ВПК. Збільшення прозорості транзиту російського газу до Європи фактично зруйнувало неформальні олігархічні зв'язки в енергетиці. Падіння обсягів торгівлі з Росією не

пройшло безболісно для економіки, однак стало потужним стимулом євроінтеграції, вивівши Євросоюз на перше місце серед торговельних партнерів України.

Для самої Європи той факт, що українці були готові ризикувати життям заради цінностей демократії та свободи, які представляє європейський прапор, постав на контрасті до загальних настроїв в ЄС, де символи ЄС часто асоціювалися з бюрократичним Брюсселем.

Падіння Берлінської стіни позначило початок потужного зближення європейських країн, однак розбіжності стосовно політики ЄС поширилися в Європі з фінансовою кризою 2008–2009 років і консолідувались після нещодавньої міграційної кризи. Фінансова криза боляче вдарила по Греції, програми допомоги якій забрали більше 300 мільярдів євро від Європи та МВФ, породивши критичне ставлення інших країн до спільної відповідальності за стратегічні помилки окремих членів. Важким для ЄС було також напрацювання стратегії відповіді на міграційну кризу – наплив мігрантів з Африки та Близького Сходу до Європи, які тікали від війни, бідності та політичних протистоянь. Країни на півдні ЄС жорстко розкритикували політику ЄС щодо мігрантів. Невдоволення цією політикою також стало одним з основних факторів, який спричинив вихід Великобританії з ЄС. На відміну від Великобританії та Італії, де критика ЄС не впливає на цивілізаційний вибір цих країн, всередині країн-нових членів ЄС, де демократичні інституції ще слабкі, розбіжності в політиці породили сумніви стосовно ліберальної моделі і демократії взагалі.

Сьогодні Східна Європа, яка завжди була для України взірцем, можливо, вже не буде моделлю реформування для України: власні демократичні інституції цих країн наразі поставлені під загрозу.

Посилення скептичних настроїв в Європі стосовно ЄС збіглося в часі з посиленням міжнародної агресії Росії, прагненнями Кремля зміцнити свій вплив в Європі, використовуючи корупцію, пропаганду, дезінформацію та підтримку маргінальних політичних рухів і груп. «Кремль підтримує екстремістські, квазі-військові та маргінальні організації, для того, щоб зашкодити двостороннім відносинам з Україною та Сполученими Штатами», – робить висновок дослідження угорського політологічного інституту Political Capital у своєму звіті «Діяльність проросійських екстремістських груп в Центральній та Східній Європі»¹ на

¹ The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe / [F. Schmid, J. Janda, M. Kacwicz та ін.] //

основі дослідження ситуації в Австрії, Чехії, Угорщині, Словаччині та Польщі. «Путін фінансує таємні операції, спрямовані на руйнування європейської єдності та НАТО», – стверджує в дослідженні «Кремлівська пропаганда в фокусі: як ЄС став ворогом в очах Росії»¹ Центр Мартенса – аналітичний центр Європейської народної партії. При цьому вказуючи, що сферою найбільшого ризику є країни Вишеградської групи, де «кремлівські операції впливу» провадяться найбільш активно.

Слабкість демократичних інституцій в поєднанні з зусиллями Росії створили умови для внутрішньополітичних змін, які послабили демократичні досягнення низки країн Східної Європи. Корупція підняла голову в регіоні: Індекс сприйняття корупції Transparency International (TI) в 2008–2011 роках знизився практично в усіх західних сусідів України, включаючи Чехію, Словаччину, Румунію та Угорщину (зміна методології TI не дозволяє включити дані для демонстрації продовження тенденції в 2012 році). Ці оцінки дуже важливі, оскільки вони є ключовим індикатором вразливості країн до впливу Росії. Тільки після агресії Росії в Україні в 2014 році країни регіону посилюють боротьбу з корупцією, що видно з покращення Індексу сприйняття корупції починаючи з того року.

Угорщина становить єдиний виняток щодо корупції, – там ситуація погіршується. В Угорщині згортання демократичних досягнень є найбільш помітним. Після того, як партія «Фідеш», що виступає проти іммігрантів, перемогла на парламентських виборах у 2010 році, Конституцію Угорщини було змінено п'ять разів, в основному стосовно виборчих правил та голосування; партія змогла посилити урядовий і політичний вплив на судову систему, ЗМІ та центральний банк і розширити владу місцевих партійних босів. Символічним також є наступ на функціонування Центрально-Європейського університету в Будапешті. Боротьба за його існування, на думку історика Олени Бетлій², «вийшла за межі протистоян-

ня Орбана із Соросом чи ЄС» і перетворилась на «боротьбу з деспотією».

Неліберальні політики вбачали в Росії альтернативу європейській моделі і проросійська риторика швидко поширилася в країні. Кремль використовує для впливу на політику й економічні важелі. Серед іншого, це включає і запланований проект будівництва російськими компаніями атомної станції Paks в Угорщині; за повідомленнями, втілення проекту дозволяє правлячій партії отримувати вигоди, використовуючи прогалини в процедурах закупівель.

Росія використовує свій економічний вплив для впливу і на політичні рішення цих країн, як показано в дослідженні *Kremlin Playbook*³. Однак країни можуть успішно обмежувати таке втручання. Наприклад, Латвія залежить від Росії в енергетичній сфері, а також залежить від російських клієнтів у банківській сфері та галузі транспортування. Проте антиєвропейські настрої тут є порівняно незначними, оскільки уряд активно протистоїть пропаганді й бореться з корупцією, це видно зі стабільного покращення Індексу сприйняття корупції в 2012–2016 роках.

Чехія однією з перших розпізнала загрозу російської пропаганди і створила Центр протидії тероризму та гібридних загроз для протистояння їй. Програма *Kremlin Watch*, яку втілює чеська неурядова організація Центр Європейських цінностей систематично виявляє російську пропаганду та операції впливу в Чехії. Однак успіх тут є неоднозначним; нещодавнє опитування Міжнародного республіканського інституту⁴ показало, що 25 відсотків чехів довіряють так званому «альтернативним медіа», які часто займають антиєвропейську, антинативську та антиамериканську позицію. Ситуація з корупцією в Чехії також не демонструє однозначного покращення. Проросійські діячі становлять невелику, але дуже помітну частину політичного життя Чехії і представлені на всіх рівнях політичної спільноти. Серед впливових чеських політиків-прихильників Росії – президент Мілош Земан та колишній Міністр фінансів Андрей Бабіш.

Нещодавні неліберальні тенденції особливо непокоїть у Польщі – одному з найбільш відданих

Political Capital Policy Research and Consulting Institute. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=933.

¹ Potapova K. Kremlin propaganda IN FOCUS: How the EU Has Become an Enemy in the Eyes of Russia / Kristina Potapova // Wilfried Martens Centre for European Studies. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.martenscentre.eu/publications/kremlin-propaganda-focus-how-eu-has-become-enemy-eyes-russia>.

² Бетлій О. Будапештський виклик / Олена Бетлій // часопис «Критика». – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://m.krytyka.com/ua/articles/budapeshtskyy-vyklyk>.

³ The Kremlin Playbook Understanding Russian Influence in Central and Eastern Europe / H. A. Conley, J. Mina, R. Stefanov, M. Vladimirov // CSIS/Rowman & Littlefield. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.csis.org/analysis/kremlin-playbook>.

⁴ Public opinion in Hungary, Poland, Czech Republic and Slovakia // Center for Insights in Survey Research, a project from the International Republican Institute. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iri.org/sites/default/files/four_country_full_presentation_may_24_2017.pdf.

союзників України і країні, яка вважалась центром демократії в Східній Європі. Після того, як польська партія «Право і справедливість» (PiS) прийшла до влади в 2015 році, вона зробила кроки з посилення свого впливу на Конституційний трибунал – орган, що визначає конституційність польських законів, обмежила незалежність громадського радіо й телебачення та скоротила права місцевого самоврядування. Польський уряд посилив критику Європейського Союзу і зблизився з популістами Франції та Німеччини. Як зазначає ряд західних аналітиків і, зокрема, Бен Німо в дослідженні «Нова орбіта пропаганди»¹, Росія стимулює поширення антиукраїнської риторики в Польщі, спрямованої проти біженців та мігрантів з України, і розпалює суперечки через спільну історію двох країн. Не дивно, що ситуація з корупцією в Польщі не покращилася з 2016 року, вперше практично за тринадцять років (зауважуючи, що рейтинги Transparency за 2011 та 2012 рр. не можна безпосередньо порівняти).

Зростання євроскепсису та антиамериканізму в регіоні загрожує єдності європейських союзників у ключових питаннях, включаючи Україну. Росія активно розпалює ці процеси, маючи кінцеву мету залишити Україну в міжнародній ізоляції і зруйнувати єдність Європи. Ці зусилля знайшли сприятливе середовище там, де демократичні інституції все ще є слабкими. Європа має докласти спільних зусиль, щоб посилити єдність і зробити відповідні кроки з посилення демократичних інституцій та протидії пропаганді на рівні ЄС. Україна ж має посилювати власні демократичні інституції, боротися з корупцією, створити незалежні антикорупційні суди і тісно співпрацювати з сусідами для зміцнення зв'язків і протидії пропаганді. Збільшення впливу Росії в Східній Європі має стати сигналом для США про важливість продовження підтримки демократії в регіоні. В часи гібридної війни зв'язок між демократією в регіоні та безпекою є особливо очевидним і ми не можемо його ігнорувати.

¹ Nimo B. Propaganda in a New Orbit / Ben Nimo // CEPA. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cepa.org/files/?id_plik=2083.